

Аліна ГОНЧАРЕНКО,

orcid.org/0000-0001-6528-0873

кандидат філологічних наук,

молодший науковий співробітник

Інституту мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України

(Київ, Україна) *goncharenko.al.v@gmail.com*

ТЕОНИМНА ЛЕКСИКА У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ

У статті розглянуто групу теонімних найменувань у тексті Києво-Печерського патерику – пам'ятки давньоукраїнської писемності початку XIII ст., яка є одним із джерел формування у свідомості східного слов'янства ціннісної картини світу, заснованої на аксіології християнського світогляду. Звернено увагу на з'ясування семантичного етимона засвідчених лексичних одиниць. Визначено структурні особливості таких назв, простежено їх семантико-стилістичні реалізації в тексті. Встановлено, що в аналізованому творі представлено винятково християнські теонімні номінації, засвідчені іменами Бога та Богородиці. Ці позначення характеризуються високою частотністю вживань у тексті пам'ятки та актуалізовані у близько 30 найменуваннях, серед яких ключовими є усталені форми Богъ, Господь, Ісусъ Христосъ, Богородица. 3-поміж назв Бога засвідчено як імена Бога загалом, так і імена кожної з осіб Святої Трійці. Найширше коло онімів традиційно має друга іпостасія. Назви Богородиці об'єднано у семантичні мікрогрупи з провідними семами 'непорочна мати; та, хто народила Христа' та 'велич'. Серед них виокремлено одиниці зі словотвірним компонентом бог- і без нього. Фіксовані теонайменування у більшості випадків супроводжують епітети, котрі підкреслюють визначальні ознаки Бога та Божої Матері – милосердя, святість, чистоту, непорочність, велич. Помічено, що в більшості випадків слова, якими іменують Бога та Богородицю, входять до складу багатоконпонентних назв із різною кількістю елементів. У статті розглянуто також звертання, що вживаються щодо Божих осіб у тексті Патерику, та з погляду структури об'єднано їх у три групи: прості, ускладнені та складні. Найчисельнішою є група складних звертань, які набувають вигляду тиради, у котрій називаються численні чесноти особи, про яку йдеться. З'ясовано, що в мовній канві пам'ятки засвідчено традиційні для церковнослов'янської мовної традиції теонімні назви, запозичені з грецької мови (через посередництво перекладених слов'янською мовою текстів Святого Письма та іншої релігійної літератури). Значна частина таких найменувань виникла як семантичні кальки до грецьких.

Ключові слова: Києво-Печерський патерик, писемна пам'ятка, теонім, семантика, церковнослов'янськ.

Alina HONCHARENKO,

orcid.org/0000-0001-6528-0873

Candidate of Philology,

Junior Researcher

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine) *goncharenko.al.v@gmail.com*

THEONYMICAL VOCABULARY IN THE KYIV-PECHERSK PATERICON TEXT

The article considers a group of theonymic names in the text of the Kyiv-Pechersk Patericon – a monument of ancient Ukrainian writing of the early thirteenth century, which is one of the sources of formation in the minds of Eastern Slavs value picture of the world based on axiology of Christian worldview. Attention is drawn to the elucidation of the semantic etymology of attested lexical items. The structural features of such names are determined, their semantic and stylistic realization in the text are traced. It is established that the analyzed work presents exclusively Christian theonymic nominations, attested by the names of God and the Mother of God. These symbols are characterized by a high frequency of use in the text of the monument and are realized in about 30 names, among which the key are the established forms of Богъ, Господь, Ісусъ Христосъ, Богородица. Among the names of God, both the names of God in general and the names of each of the persons of the Holy Trinity are attested. The second hypostasis traditionally has the widest circle of onyms. The names of the Mother of God are united in semantic microgroups with the leading semes 'Immaculate Mother; and who gave birth to Christ' and 'greatness'. Among them, there are units with the word-forming component бог- and without it. Recorded theonyms in most cases are accompanied by epithets that emphasize the defining characteristics of God and the Mother of God – mercy, holiness, purity, innocence, greatness. It is noticed that in most cases the words that name God and the Mother of God are part of multicomponent names with different numbers of elements. The article also examines the appeals made about the persons of God in Paterik's text and, in terms of structure, divides them into three groups: simple, complex, and complex. The most numerous is a group of complex appeals, which take the form of a tirade, which names the many virtues of the person in question. It has been found that the linguistic outline of the monument testifies to the theonymic names traditional for the Church Slavonic language tradition, borrowed from the Greek language (through the translation of the texts of the Holy Scriptures and other religious literature translated into the Slavic language). Many of these names originated as semantic tracings to Greekism.

Key words: Kyiv-Pechersk Patericon, written source, theonym, semantics, Church Slavonic.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української науки характеризується підвищеним інтересом до вивчення різних аспектів релігійного життя, що зумовлено зміною суспільно-політичного ставлення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. до питань духовності. Тривале табування навколоцерковних проблем зумовило недостатню вивченість терміносистеми теологічної сфери, невключення пам'яток канонічного змісту до джерел лінгвістичного аналізу, що суттєво обмежує наші знання про історію та нинішній стан лексичного складу української та інших східнослов'янських мов. Як слушно зауважує Л.М. Полюга, “українська мовознавча наука має велику заборгованість перед богослов'ям, бо через об'єктивні причини в Україні було заборонено мовознавчі дослідження, пов'язані з релігійною тематикою” (Полюга, 2000: 24). Тому звернення до аналізу такого пласту слів є актуальним завданням сучасної лінгвістики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом останніх десятиліть в українському мовознавстві з'явилося багато філологічних студій, у яких опрацьовано окремі фрагменти богословської лексики й термінології в діяхронному та синхронному аспектах: назви церковних чинів та посад (С.В. Бібла), релігійних свят (І.В. Бочарова), культових споруд (Н.В. Піддубна), богослужбових предметів (Н.В. Пуряєва); богослужбово-обрядова лексика (Ю.В. Осінчук), церковно-релігійні терміни-синоніми (І.І. Ворона), назви чинів святості (О.В. Мирончук), піснеспівів (Н.І. Пишна). Привертає увагу мовознавців і вивчення теонімів. Відомі спорадичні наукові розвідки з цієї проблематики на матеріалі текстів українських барокових проповідей (О.Ю. Зелінська), різножанрових писемних текстів світської літератури ХІV – ХVІІІ ст. (Ю.В. Осінчук, Г.В. Войтів), літописання ХVІІ – ХVІІІ ст. (С.Л. Лісняк). Менш досліджена релігійна лексика в текстах давньоукраїнських писемних пам'яток, зокрема й тих, які репрезентують церковнослов'янську мовну традицію.

Мета статті – проаналізувати функціонування та вживання релігійних слів, що виражають теонімну семантику, у тексті Києво-Печерського патерика.

Виклад основного матеріалу. Києво-Печерський патерик – майже недосліджена з лінгвістичного погляду пам'ятка давньокиївської агіографії, сформована на початку ХІІІ ст. як зібрання оповідей про життя перших подвижників Печерського монастиря. Структурні елементи твору належать перу різних авторів (чернець Нестор, єпископ Симон, чернець Полікарп) та написані в

різні часові проміжки (ХІ-ХІІІ ст.), що й визначає його унікальність. Текст містить значну кількість релігійних термінолексем, що зумовлено характером оповіді та особливостями викладу матеріалу. Чільне місце серед них посідають теонімні найменування, що відтворюють уявлення про світобудову, засновані на аксіології християнського світогляду.

У тексті Патерика засвідчено близько 20 лексичних одиниць на позначення християнського Бога. Найуживанішими серед них є усталені однослівні назви *Богъ*, *Господь* або їх поєднання: «*Сіа же слышав преподобный и прослави Бога, обратившаго сердце ея на таковое покаание*» (Абрамович, 1991: 31); «*Прославляет бо Господь славящаа его*» (Абрамович, 1991: 78); «*И призовем, братіе, блаженныа тѣя отѣца и чудотворца, помощники и молитвенники тѣя обрѣсти къ Господу Богу*» (Абрамович, 1991: 189). У тексті вони виступають абсолютними синонімами і можуть позначати як Бога Отця, так і Бога Сина.

Аналіз уживань слова *Богъ* у різних складових частинах Патерика свідчить про спадну тенденцію його використання від ХІ – ХІІ ст. (Несторові твори) до ХІІІ ст. (Послання Симона та Полікарпа). Натомість частотнішою у цей період стає лексема *Господь*. Імовірною причиною таких змін могли бути усвідомлені заміни давньоруськими книжниками спільнослов'янського *Богъ* (Мельничук І, 1982: 219; Трубочев ІІ, 1975: 161-163) на церковнослов'янське *Господь* із метою уникнення будь-яких нехристиянських асоціацій, що їх викликала лексема *Богъ*, позначаючи як Єдиного Бога (вторинно, під впливом книжної традиції), так і язичницьких богів (первинне значення).

Зауважимо, що з-поміж 260 зафіксованих випадків вживання слова *Господь* у тексті Києво-Печерського патерика 259 прикладів засвідчують теонімну семантику лексеми і лише один є традиційною на той час формою шанобливого звертання, котру могли вживати щодо високопоставлених осіб. Так зокрема у тексті пам'ятки називає князя Ізяслава його дружина: «*Абіе же глагола ему жена его: «послушай, господи, и не гнѣвайся»*» (Абрамович, 1991: 34). Таку семантику слід розглядати як відгомін первісного значення праслов'янського **gospodь* ‘господар (дому)’ (Мельничук І, 1982: 575; Трубочев VII, 1980: 61-62).

В аналізованому тексті засвідчується демінутив лексеми *богъ* – назва *божество*, що є калькою грецького Θεότης. Первинно цю назву використовували на позначення божественного начала, божественності, тобто сукупності властивостей і

якостей, характерних для Бога. Проте, за спостереженнями О.Ю. Мусоріна, уже в мові найдавніших слов'янських рукописів слово вживається не тільки в значенні Θεότης, але й у значенні Θεός. «Очевидно, – припускає дослідник, – цей семантичний перехід стався в контекстах, у яких заміна одного значення слова «божество» на інше, більш конкретне, не змінювала змісту всього висловлювання» (Мусорин, 2002: 101).

У тексті Києво-Печерського патерика назва *божество* трапляється всього двічі. У першому випадку вона актуалізує свій первинний семантичний компонент 'божественність': «...*Богъ, иже огнемъ божества своего попали вѣщи тлѣнныа, дрѣвеса же и горы*» (Абрамович, 1991: 9). Вдруге фіксується у складі словосполучення *триєставное божество*, що вказує на триєдину природу Бога: «... *свѣтлостію триєставнаго божества озарени быхом*» (Абрамович, 1991: 87).

Семантику назви Бога як першої особи святої Трійці передають найменування з ключовим компонентом *Отець*. Одноосібно з таким значенням виділену питому лексему, що набула релігійного відтінку під впливом кирило-мефодіївської традиції, ужито в тексті лише один раз: «*Отець свыше благословил росою и столпом огнемь и облакомъ свѣтлым*» (Абрамович, 1991: 9). У решті випадків вона утворює складні та складені номінації – *Богоотець*, *Богъ Отець*, *Отець небесный*: «... *еже богоотца пѣсненное вѣщаніе събывшееся на васъ*» (Абрамович, 1991: 79), «... *исповѣда братіи, како исцѣлѣ от болѣзни молитвами святаго отца нашего Бога*» (Абрамович, 1991: 76); «...*възрите же паче на птица небесныа, яко ни сѣють, ни жнутъ, и отецъ вашъ небесный питаеть их*» (Абрамович, 1991: 162).

На позначення другої іпостасі Бога в досліджуваному творі традиційно засвідчено євангельське ім'я *Ісусъ Христосъ*, проте частими є випадки, коли автори вживають один зі складників теоніма – *Ісусъ* або *Христосъ*: «*о чада, великыа благодати Христос сподобил васъ, яко того воли съвершителі есте*» (Абрамович, 1991: 7); «... *аз же взяхъ поясъ съ Ісуса и венець съ главы его*» (Абрамович, 1991: 2). В окремих випадках назва Ісуса Христа може утворювати варіанти комплексних номінацій зі словами *Господь*, *Богъ*: «*Благодарю тя, Господи, владыко мой, Ісусе Христе, яко сподобилъ мя еси недостойнаго сповѣдателя быти святым твоим угодником*» (Абрамович, 1991: 20); «*Господь Богъ наш Ісусъ Христосъ сам поубожися и смирился, нам образъ дая, да и мы его ради смиримся*» (Абрамович, 1991: 26). Слово

Ісусъ (гр. Ἰησοῦς) є еллінізованою формою єврейського імені Іегошуа в старослов'янській транслітерації, а лексема *Христосъ*, запозичена від грецького Χριστός 'помазаник', – калька староеврейського *māshīh* 'помазаник, Месія' (Мельничук IV, 2003: 209). Оскільки Ісус мав не тільки божественну, а й людську природу, його ім'я можна розглядати також у структурі антропонімів.

На Ісуса Христа як особу святої Трійці в тексті Патерика зрідка вказує іменник *Сынъ* або атрибутивне словосполучення *Сынъ Божій*, що може поєднуватися з власним ім'ям: «*Сынъ мѣру дароваль своего поаса, аще бо и дрѣво бяше существом видимо*» (Абрамович, 1991: 9); «*Господи Ісусе Христе, сыне божій, помилуй мя*» (Абрамович, 1991: 114).

Принесення Христом спасительної жертви заради людства зумовило номінування його церковнослов'янським *Спасъ*, що відтворює гр. σωτήρ 'спаситель, покровитель'. В усіх чотирьох випадках уживання лексеми в тексті аналізованої пам'ятки її засвідчено у складі комплексних номінацій зазвичай із власним іменем Сина Божого: «... *того же никто же можетъ дати развѣ тоя и сына ея, Господа Бога и спаса нашего Ісуса Христа*» (Абрамович, 1991: 7); «... *и вся святыа призываа на помощь, найпаче же святую владычицу нашу Богородицу и тою Господа Бога, спаса нашего, Ісуса Христа*» (Абрамович, 1991: 73); «... *и сіа и въписах от многих малаа на славу и честь великому Богу и спасу нашему Ісусу Христу*» (Абрамович, 1991: 78); «*Господи Боже, спасе мой! въскую мя еси оставилъ, ущедри мя, Владыко, яко ты еси единъ человеклоубецъ*» (Абрамович, 1991: 140).

Щодо Ісуса Христа в одному випадку вжито також образну характеристику, засвоєну з текстів Святого Письма (Матв. 13:43, Пс 83:12), *солнце праведное*: «... *ожидающе солнца праведного, Христа Бога*» (Абрамович, 1991: 23).

Третя іпостась, у якій виступає Бог, – *Святыи Духъ*. Назва є дослівним слов'янським перекладом гр. πνεῦμα ἅγιον. Позначення Святого Духа як символа божественного одухотворення у тексті в більшості випадків супроводжується епітетом *животворящий*: «*Буди же всѣмъ нам милость получитьи и жизнь вѣчную о Христѣ Ісусѣ, о Господѣ нашем, ему же слава и держава съ Отцем и пресвятым и животворящим Духом*» (Абрамович, 1991: 89).

Кожна з трьох названих іпостасей, що складають сутність Єдиного Бога, зазвичай у тексті згадується одноосібно. Спільне вживання цих назв простежується лише в традиційних молитовних

формулах: як у стислих – «въ имя Отца и Сына и Святаго Духа», «ему же слава съ Отцем и съ Святым Духом» (якщо в попередньому контексті йдеться про Ісуса), так і в розгорнутих – «... на славу и честь великому Богу и спасу нашему Ісусу Христу, съ ним же отца слава купно съ пресвятым духом» (Абрамович, 1991: 78); «... о Христѣ Ісусѣ, о господѣ нашем, ему же подобает честь и слава и поклоняние съ безначальнымъ его отцем и съ пресвятым и благым и животворящим его Духом» (Абрамович, 1991: 84).

Щодо Єдиного Бога, Ісуса у тексті Патерика часом вживаються назви з компонентом *царь* (скороченої форми старослов'янського *цѣсарь* 'володар') – *небесный царь, царь славы*: «... азъ есмь острыгы их повелѣніемъ **небеснаго царя** и призвашиаго их Ісуса Христа на таковой подвигъ» (Абрамович, 1991: 33); «Кто сей есть **царь славы**» (Абрамович, 1991: 15). Також у пам'ятці на позначення Господа вжито церковнослов'янськими *Владыка* (семантична калька гр. δεσπότης) та *Вседержитель* (семантична калька гр. παντοκράτορ) ('про Бога, що має безмежну владу над світом) володар, повелитель': «... и съ святыми его причтенъ будеш и с **тѣми** въ царствіи **небеснаго владыки** будеши» (Абрамович, 1991: 5); «... яко прежде исхода своего дръзновение **имѣаше** къ **вседержителю** Богу» (Абрамович, 1991: 93).

Сприйняття Бога як зачинателя всього світу передають вторинні номінації – *творець, зижитель, хитрець, художникъ*: «**Сея же зижитель, и хитрець, и художникъ, и творець – Богъ**» (Абрамович, 1991: 9). Саме в такому основному значенні ці слова побутували у текстах перших слов'янських перекладів і вживалися переважно в релігійних контекстах (Словарь I, 2006: 672; IV, 2006: 441, 812, 813).

Прикметними характеристиками, вжитими на означення Бога у тексті Патерика, є ад'єктиви з центральними семами 'велич' – *всемогущий, великий* («... добродѣтельное житіе живутъ обще, вси купно, въ **пѣніих** и молитвах и в послушаніи, на славу **всемогущему** Богу и пречистѣй его матери, и святых отецъ Антоніа и **Феодосіа** молитвами съблюдаеми» (Абрамович, 1991: 189)); 'святість, праведність' – *безгрѣшный* («**Спаси, мя грѣшнаго, едина **Божже безгрѣшне!****» (Абрамович, 1991: 140)); 'прощення, милосердя' – *благый, благоисправляющий, человеклоубивый, всемилостивый, милостивый* («**Человеклоубивый же Господь** възложи сему **ити въ страну Гречьскую и тамо острыцися**» (Абрамович, 1991: 16); «**Обаче же и на прочее**

сказаніе **отрока** поиду исправленіа, съврѣшеніе же глаголь ми исправитъся **благоисправляющу Богу** и слово слову» (Абрамович, 1991: 32); «**Сице бо бѣ **благый Богъ**** оградиль невидимо вся та съдрѣжаніа молитвами праведного и преподобнаго сего мужа» (Абрамович, 1991: 66); «... и нача непрестанно молитися въ **тайнѣ** сердца своего къ **всемиловитому Богу**, могущему спасти его от прельсти тоя» (Абрамович, 1991: 35); «**Исе блаженный, въставъ и ниць легъ на колѣну, моляше съ слезами **милостиваго Бога**** о спасеніи душа своя» (Абрамович, 1991: 73)). Семантику милосердя виражають у тексті також комплексні номінації *Господь, отдатель милостивыхъ, благым податель, промысленикъ всячьскихъ*: «... тако бо усугуби **Господь, отдатель милостивыхъ**» (Абрамович, 1991: 13); «**Владыко мой, Господи Вседержителю, благым подателю, отче Господа нашего Ісуса Христа, прииди на помощь **мнѣ****» (Абрамович, 1991: 22); «**виждь, честный отче, яко **промысленикъ всячьскихъ Христось Богъ**** приведе мя къ твоєи святости и спасти ми ся веля тобою, **тѣмъ же** елико ми велиши творити, сътворю» (Абрамович, 1991: 29).

Окрім назв Бога, у тексті Києво-Печерського патерика трапляються також найменування Богородиці (близько 10). П.В. Мацьків зауважує, що "домінантним мотивом, який проглядається в Богородичних онімах, є мотив святості" (Мацьків, 2007: 42). Залежно від якостей, що характеризують Матір Божу, її найменування умовно можна об'єднати у семантичні мікрогрупи з провідними семами 'непорочна мати; та, хто народила Христа' та 'велич'.

У складі першої мікрогрупи виділяються назви зі словотвірним компонентом *бог-* (*Богородица, Богоматерь*) та назви без словотвірного компонента *бог-* (*Матерь, Того рождышая, Дѣва, Приснодѣва*). Найчастотнішим з-поміж них є церковнослов'янським-комполит *Богородица*, який у старослов'янській мові з'явився як калька гр. Θεοτόκος: «**Блаженъ и треблаженъ сподобивыйся положень быти, великы благодати и милости от Господа достоинъ бысть молитвами святыа **богородица** и **всѣх святых****» (Абрамович, 1991: 9). Аналіз морфемного складу лексеми, як стверджує М.Є. Локтева, показує, що вона відображає ідею визнання догми про народження Марією втіленого Бога, а не людини, що стала Богом (Локтева, 2011: 469). Автономно виділений іменник у тексті пам'ятки майже не фіксується. Зазвичай він фігурує у поєднанні з епітетами *святаа (пресвятаа), пречистыа, преславная*: «... и с чады своими **работающе в Печерском монастыри рабом**

пресвятія Богородица и ученикомъ святого отца нашего Феодосіа» (Абрамович, 1991: 137); «*И нача Богъ умножати чръноризца молитвами пречистія Богородица и преподобнаго Антоніа*» (Абрамович, 1991: 18); «*И яко же Богу помогающу ему, въ мало врѣмя възгради церковь на мѣстѣ томъ въ имя святія и преславныя Богородица и приснодѣвы Маріа...*» (Абрамович, 1991: 38-39).

З аналогічною семантикою Патерик у трьох випадках фіксує також лексему-комполит *Богоматерь*: «*Сіа бо оба равно подвижно поживше и послужиста владычици Богоматере, равно и възмѣздие от тоя рожшагося възприимше...*» (Абрамович, 1991: 21); «*От того, брате, Печерскаго монастыря пречистія Богоматере мнози епископи поставлени быша*» (Абрамович, 1991: 102); «*... и се изъ усть пречистія Богоматере излѣтѣ голубъ бѣлъ и лѣтяше горѣ къ образу Спасову и тамо скрыйся*» (Абрамович, 1991: 173).

Назви з компонентом *бог-* підкреслюють особливу значимість Богородиці та її несхожість зі звичайними жінками. Натомість номінації, що не мають у своєму складі словотвірного компонента *бог-*, зіставляють Марію з простими людьми, але і вказують при цьому на її обраність, святість та чистоту, непорочність

На поняття ‘та, хто народила Христа’ у пам’ятці вказує спільнослов’янська лексема Мати, яка здебільшого виступає у ролі стрижневого компонента у стійких двочленних назвах, зокрема таких: *святая Матерь, Божія Матерь, Мати Господня, всенепорочная Матерь, пречистія Матерь*, що відповідають гр. Μῆτρὸθεός ‘Богоматір, Богородиця’: «*Или невъзможно Богу икону своя матере словомъ написати?*» (Абрамович, 1991: 178); «*... се бо въ имя святія матере твоя възграждень бысть домъ сій*» (Абрамович, 1991: 63); «*Радуйся, земный аггеле и небесный человекъ, рабе и слуго прѣчистія Божія матере...*» (Абрамович, 1991: 91); «*... възвеличи ты и сама царица пречистаа, мати господня, и зѣло превъзнесе...*» (Абрамович, 1991: 93); «*молюся Господу Богу и того всенепорочнѣи матери свѣту*» (Абрамович, 1991: 71); «*Тогда купно вси черноризци и Грѣкы, мастера же и писци, прославиша великаго Бога и того пречистую матерь*» (Абрамович, 1991: 11).

На позначення Богородиці в тексті Києво-Печерського патерика вжито слово *Дѣва* з первинною семантикою ‘молода неodrужена особа жіночої статі’, яке значення ‘Богородиця, Богоматір’ розвинуло в книжній традиції під впливом поняття ‘Чистота і непорочність’ (Войтів, 2016: 150). Семантика вічної чистоти й непорочності закла-

дена і в церковнослов’янізмі *Приснодѣва*. Такого значення йому надає компонент присно (грец. ἀεί, παντί) ‘завжди, постійно, повсякчас’ (Словарь III, 2006: 305). Обидві лексеми (*Дѣва, Приснодѣва*) здебільшого є головними елементами різнокомпонентних найменувань, поєднуючись із прикметниками-конкретизаторами *пречистая, чистая* й антропонімом *Маріа*: «*... възложьше все упование наше на прѣчистую дѣву Богородицю...*» (Абрамович, 1991: 92); «*... и церковъ же велику нача каменіемъ възграждати въ имя святія богородица и приснодѣвы Маріа...*» (Абрамович, 1991: 69).

Усього трічі автори пам’ятки звертаються до книжного словосполучення *того рождѣшая* у контекстах, яким передують предикати, що містять назви Господа: «*И тогда вси прославиша Бога и того рождѣшую*» (Абрамович, 1991: 6); «*И того рождѣшиа изволи сію съдѣлати, яко же обѣщася Влахерне мастеръм...*» (Абрамович, 1991: 9).

Мікрогрупа, об’єднана семою ‘велич’, характеризує Богородицю з погляду її місця в небесній ієрархії і визначає її провідну роль у долі Церкви та світу. Такі назви пояснюють догматичні уявлення про Матір Божу як про ту, хто розділяє славу Свого Сина.

Пам’ятка фіксує найменування *Владычица*, що є калькою гр. δέσποινα: «*Сіа бо оба равно подвижно поживше и послужиста владычици Богоматере...*» (Абрамович, 1991: 21); «*Бѣ бо приспѣ празникъ, пречестное усненіе святія владычица Богородица*» (Абрамович, 1991: 79). У літописних за походженням фрагментах тексту Патерика стосовно Богоматері вжито лексему *царица*: «*зоветь вы царица Влахерну*» (Абрамович, 1991: 6); «*Въпросихомъ же царица величества церкви...*» (Абрамович, 1991: 7). Усі ці назви Богородиці «втілюють семантику величі, недосяжності, обраності, всемогутності, мудрості, милостивості» (Войтів, 2016: 151).

Загалом для номінації Божої Матері у тексті Патерика характерне використання багатокомпонентних назв із різною кількістю елементів: «*И се видѣхъ святую Богородицю, имущу на руку сына своего, Христа Бога нашего*» (Абрамович, 1991: 119); «*Мастеромъ бо олтарь мусією кладущимъ и образъ пречистѣй владычици нашеи Богородици и приснодѣвѣи Маріи самъ виобразися*» (Абрамович, 1991: 172); «*Суть васъ звавшие они благообразнии скопци – пресвятіи аггели, а еже Влахернѣ царица – сама чювственаа явившиися вамъ пресвятая, чистаа и непорочная владычица наша богородица и приснодѣвица Маріа, и еже о тои вои*

предстоаще суть бесплотныа аггельскыа силы» (Абрамович, 1991: 7).

Окремо варто відзначити звертання, що вживаються щодо Бога та Богоматері в аналізованому тексті. Їх використання створює ефект незримої присутності Божих осіб на місці подій та розширює духовний потенціал описаного. З погляду структури звертання у Патерику можна об'єднати у три групи: прості, ускладнені та складні. До простих звертань належать вокативи *Господи, владыко*. Ускладнені звертання представлені лише формулою *пресвятаа Богородице*. Найпомітнішою є група складних звертань, що часом набувають вигляду тиради, у котрій називаються численні чесноти особи, про яку йдеться: *Владыко мой, Господи Вседръжителю, благым подателю, отче Господа нашего Иисуса Христа; Господи, владыко мой, Исусе Христе* тощо.

Отже, теонімні найменування є однією з найпомітніших та визначальних семантичних груп

для заснованої на аксіології християнського світогляду пам'ятки давньоукраїнської писемності Києво-Печерського патерику. У тексті твору засвідчено традиційні для церковнослов'янської мовної традиції запозичені зі Святого Письма та іншої релігійної літератури лексичні одиниці на позначення Бога і Богородиці. Значна частка з-поміж них є семантичними кальками до грецизмів. У пам'ятці переважають двослівні та багатослівні номінації, у складі яких є базові компоненти *Богъ, Господь, Богородица*. Виділені назви у більшості випадків супроводжують епітети, що підкреслюють визначальні ознаки Бога та Божої Матері – милосердя, святість, чистоту, непорочність, велич.

У статті розглянуто один із фрагментів лексичної своєрідності Києво-Печерського патерику, що відкриває перспективи для подальших досліджень словникового складу давнього тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. 280 с.
2. Войтів Г.В. Мовна репрезентація поняття «Богородиця» у Картотеці Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. У *координатах мови: Збірник наукових праць на пошану професора Лідії Коць-Григорчук*. Львів: Паїс, 2016. С. 146–158.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
4. Локтева М.Е. Древнерусские наименования Богородицы (на материале «Словаря древнерусского языка XI – XIV вв.» и «Материалов для Словаря древнерусского языка» И.И. Срезневского). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 2011. № 3 (33). С. 469–473.
5. Мацьків П.М. Концептосфера Бог в українському мовному просторі. Дрогобич: Коло, 2007. 332 с.
6. Мусорин А.Ю. Некоторые теонимы церковнославянского языка древней Руси. *Вестник НГУ*. Новосибирск, 2002. Серия: история, филология. Т. 1, вып. 1. С. 101–104.
7. Полога Л.М. До питання про українську богословську термінографію. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 29. Львів, 2000. С. 243–246.
8. Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4 т. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2006.
9. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / отв. ред. О.Н. Трубачев. Вып. 1-41. Москва: Наука, 1974–2018.

REFERENCES

1. Abramovych D.I. Kyievo-Pecherskyi pateryk. [Kyiv-Pechersk Patericon]. Kyiv: Chas, 1991. 280 s. [in Ukrainian].
2. Voitiv H.V. Movna reprezentatsiia poniattia «Bohorodytsia» u Kartotetsi Slovnyka ukraïnskoi movy KhVI – pershoi polovyny KhVII st. [Language representation concept of Virgin Mary on the Base of card index of Dictionary of Ukrainian language (XVI – the first half of XVII century)]. U *koordinatakh movy: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu profesora Lidii Kots-Hryhorchuk*. Lviv: Pais, 2016. S. 146–158. [in Ukrainian].
3. Etymolohichni slovnyk ukraïnskoi movy: u 7 t. [Etymology dictionary of the Ukrainian Language: in 7vols] / hol. red. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka, 1982–2012. [in Ukrainian].
4. Lokteva M.E. Drevnerusskie naimenovaniya Bogorodicy (na materiale «Slovarja drevnerusskogo jazyka XI – XIV vv.» i «Materialov dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka» I.I. Sreznevskogo). [Old Rus' names of the Mother of God (on the material of the «Dictionary of the Old Rus' language of the XI – XIV centuries» and «Materials for the Dictionary of the Old Rus' language by I. Sreznevsky»). *Problemy istorii, filologii, kul'tury*. Moskva – Magnitogorsk – Novosibirsk, 2011. № 3 (33). S. 469–473. [in Russian].
5. Matskiv P.M. Kontseptosfera Boh v ukraïnskomu movnomu prostori. [Conceptosphere God in the Ukrainian language space]. Drohobych: Kolo, 2007. 332 s. [in Ukrainian].
6. Musorin A.Ju. Nekotorye teonimy cerkovnoslavjanskogo jazyka drevnej Rusi. [Some theonyms of the Church Slavonic language of ancient Rus']. *Vestnik NGU*. Novosibirsk, 2002. Serija: istorija, filologija. T. 1, vyp. 1. S. 101–104. [in Russian].
7. Poliuha L.M. Do pytannia pro ukraïnsku bohoslovsku terminohrafiu [On the question of Ukrainian theological terminology] // *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serija filolohichna*. Vyp. 29. Lviv, 2000. S. 243–246. [in Ukrainian].
8. Slovar' staroslavjanskogo jazyka. [Dictionary of the Old Slavonic language]. Repr. izd.: v 4 t. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, 2006. [in Russian].
9. Jetimologicheskij slovar' slavjanskijh jazykov. Praslavjanskij leksicheskiy fond [Etymology dictionary of the Slavic languages. Proto-Slavic lexical fund] / отв. ред. О.Н. Трубачев. Вып. 1-41. Москва: Наука, 1974–2018. [in Russian].